

19. YÜZYILDA KIRGIZLAR *Kyrgyz in the 19th century*

Ceenbek ALIMBAYEV*

Özet

XIX. y.y. Kırgız halkının siyasi, sosyo-ekonomik, kültürel hayatındaki önemli dönemlerden birisidir. 1800-1917 yılları arasında Kırgızlar önce Hokand Hanlığı'nın daha sonra ise Rusya İmparatorluğunun egemenliğinde olup, iki devletin yönetiminde yaşayıp, sosyo-ekonomik ilişkileri gelişmiş, kendi egemenliğinde bir devlet kurmaya çalışmış, halkın, devletin birliği için uğraşan ünlü tarihi şahsiyetler tarih sahnesine çıkmıştır. Kırgız halkı kültürel gelişmenin yanında XX. yüzyılın başında ulusal trajediye dönüşen 1916 yılındaki milli kurtuluş ayaklanmasını da başından geçirmiştir.

Abstract

19th Century is an important period in the political, socio-economic and cultural life of the Kyrgyz people. Between 1800 and 1917, the Kyrgyz were first under the sovereignty of the Hokand Khanate and then the Russian Empire. Along with the cultural developments the Kyrgyz people also passed through the national liberation movement uprising of 1916 which became national tragedy at the beginning of the 20th century.

1. Fergana Kırgızları ve Hokand Hanlığının Ortaya Çıkışı

Tarihi kaynaklarda 19. asra kadar Kırgızlar'ın Fergana Vadisi'nde yaşadıklarından bahsetmektedir. Fergana vadisi eskiden beri "Aksı-Andican-Alay" olarak üçe bölünerek adlandırılmıştır. "Aksı" çevresi günümüzde Özbekistan'ın Namangan bölgesinin çevresini içine alıp, Kırgızistan'ın Aksı, Alay, Ala Buka, Çatkal ilçeleri de bunun içine girmektedir.

"Andican" Vadisi'ne ise günümüz Özbekistan'ının Andican bölgesi, Kırgızistan'ın Özgön, Alay, Kara Kulca ilçelerinin sol kenarından başlayarak Hodcent Dağlarına kadar, Oş, Batken bölgeleri, Özbekistan'ın Fergana bölgesine girmektedir. Bahsedilen bölgelerde günümüzde Özbekler, Tacikler, Kırgızlar v.d. halklar yaşamaktadır. Yani eskiden beri Fergana bölgesinde göçebe ve

* Prof. Dr. Kırgızistan - Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, email: alymbaev@mail.ru.

yerleşik hayata geçmiş boylar yaşaya gelmiş, onlar Hanlığın oluşumunda aktif rol oynamışlardır.

Hanlık etno-siyasi oluşumu, sosyo-ekonomik özelliği açısından çok uluslu bir yapıdaydı (T. Beysembiev, 1989,s. 78-79). Fergana vadisindeki göçmen ve yerleşik hayata geçmiş halklar 1709 yılında başkenti Hokand şehri olan Hokand Hanlığını kurmuşlardır. 1709 yılı Ming Hanedanının vekili Şahruh Bey şimdiki Hokand şehrinin yanında “ Eski Korgon” surunu inşa ettirip, Hanlığın kurucusu olarak anılmaya başlamıştır (V. Nalivkin, 1886, s. 234). Yani Fergana’nın çok uluslu sakinleri tarafından kurulan Hokand Hanlığı, “ortak hanlık”, “ ortak devlet” olarak ele alınabilir. Hanlığın siyasi- ekonomik hayatında Kırgızların aktif rol oynadıklarını tarihi kaynaklarda desteklemektedir.

167 yıl hüküm süren ve Orta Asya’daki güçlü hanlıklardan biri olan Hokand Hanlığının tarihini üç devre bölerek inceleyebiliriz:

I. 1709-1800 yılları- Hanlığın kuruluş dönemi. Hokand Hanlığında bu dönemde devlet olmanın gereği olan siyasi ve idari organlar oluşmaya başlamıştır.

II. 1800-1840 yılları Hanlığın gelişme ve yükselme dönemi. Hanlığın iç ve dış siyasetinin sağlamlaştığı dönem.

III. 1842-1876 yılları Hokand Hanlığında siyasi-sosyal krizlerin derinleşmesi ve hanlığın yıkılışı.

2. Kırgız Topraklarının Hokand Topraklarına Katılması

Hokand Hanlığının kurucusu olarak bilinen Şahruh Beyin (1709-1721) ölümünden sonra yerine geçen Abd ar-Rahim (Abdurrahim) Beyin döneminden başlayarak genişleme politikası izlenmiştir. Hokand yöneticileri zamanla Fergana vadisindeki dağlık bölgelerde yaşayan Kırgızların topraklarını, sonrasında kuzeyde yaşayan Kırgız boylarının topraklarını hâkimiyet altına almaya başladı.

18. asrın ikinci yarısında Erdana (1751-1770) ve Narboto (1770-1800) Beylerin zamanında Fergana Vadisinde birlik tam olarak sağlanmıştı. Andican, Namangan, Çartak, Kasan, Aksı bölgelerinde yaşayan Kırgızlar Hanlığın egemenliğini kabul etmişlerdi. Hokand hanlarının genişleme siyaseti Alim Han (1800- 1809), Ömer/Omor Han (1809-1822), Madali Han (1822- 1842) zamanında devam ettirilip, Hokand askerleri 1820-1830 yıllarında Kırgızistan’ın kuzeyindeki Ketmen-Töbö, Talas, Çüy, Issık-Göl, Tian-Şan vadilerine sefer düzenlemişlerdir. Omor Hanın ünlü komutanı Seyitkul Beyin önderliğinde 1821 yılında Ketmen-Töbö Kırgızlarını hakimiyet altına alınmıştır.

Madali Han da kuzeydeki Kırgızlara karşı seferlerini devam ettirmiştir. Kuzeyde yaşayan “Sarbağış” ve “Solto” boylarının aralarındaki husumetten faydalanan Madali Han 1825 yılı Çüy bölgesine Taşkent hakimi Laşkerkuş Beyinin idaresinde 4000 kişilik bir ordu göndermiştir. Çüy bölgesindekiler Hokand Han-

lığının egemenliğini kabul etmek zorunda kalmışlardı ve 1825'te Bişkek Kalesi inşa edildi (T. Kenensariiev, 2011, s. 379). Çok geçmeden onlar Isık-Köl Vadisinde yaşayan Kırgızlara elçi gönderip, baş eğmelerini istediler. Fakat Isık-Köl'deki Kırgız boyları Hokand Hanlığının bu isteğini kabul etmediler. Boy beyleri "Cırgan" Nehrinin kenarında yapılan toplantı sonucu elçilerin bu tekliflerine reddetme kararı aldılar (A. Hasanov, 1977, s.27).

Isık-Köllü ve İç Tanrı Dağlı Kırgızların kolayca baş eğmeyeceklerini anlayan Madali Han 1831 senesi yazında bu bölgelere sefer düzenledi. Taşkent Hâkimi Laşker Kuşbeyi öncülüğündeki büyük Hokand ordusu Çimkent, Evliya-Ata üzerinden Çüy bölgesine ulaştılar, sonrasında Isık-Köl bölgesine yol aldılar. Aynı zamanda en iyi komutanlarından biri olan Hakkulu binbaşının 7 bin askerlik kolordusu "Kögart" geçidi üzerinden Toguz-Toroo, Ak-Talaa, Atbaşı, Narın, Cumgal, Koçkor Vadilerinde kargaşa çıkarıp, sonrasında Isık-Kölün eteklerindeki Kırgız köylerine saldırı düzenlediler. Aynı sene içerisinde Hokandlı bölükler "İli" ye kadarki Kazak köylerini baş eğdirdiler. (Ç. Valihanov, 1985, s. 32,33,77,147) (Valihanov Ç. Toplu makaleler, 5 cilt – 3. Cilt, Almatı, 1985, s. 32,33,77,147)

Böylelikle, 1825-1832 yılları arasında Hokand Hanlığı tekrar tekrar saldırılar düzenleyerek Talas, Çüy, İç Tanrı dağı ve Isık-Köllü Kırgızları hakimiyet altına aldı (B. Camgırçinov, 1959, s. 92-95).

Hokand Kalelerinin İnşa Edilmesi

Hokand Hanlığı yerli halkı yerinde kontrol etmek için, hakimiyet kurduğu bölgelerde kale surları inşa etti. Çüy Vadisinde Bişkek, Tokmok, Aksu, Çaldıbar, Kara Balta, Merke Kalelerinin temelleri atıldı. Alay bölgesinde Daraut- Korgon, Kızıl-Korgon, Pamir bölgesinde Taş-Korgon, Boston-Terek, Çatkal bölgesinde Çinaz ve çevresindeki bölgede Ketmen- Töbö Kaleleri kuruldu. Aynı zamanda İç Tanrı Dağlarında Atbaşı, Kurtka, Koçkor, Cumgal, Toguz-Toro Kaleleri, Issık Gölde Ton, Cargılçak, Tamga, Barskoon, Karakol Kaleleri ortaya çıktı. Bişkek ve Kurtka Kaleleri Hokand Hanlığının Çüy ve İç Tanrı Dağlarındaki askeri gücün en önemli dayanak noktalarıydı. Bahsi geçen kalelerde geniş yetkiler verilen Hokandlı beyler bulunmaktaydı (Kırgızistan Tarihi, C.2, s. 174).

Alımbek Datka, Hokand Hanlığının siyasi hayatında aktif olarak yer almış Kırgız beylerinden biridir. Alımbek 1831 yılında "Datka" ünvanını almış, Hokand Hanlığında siyasetçi ve devlet adamı olarak görev yapmıştır. 1858 yılında Alımbek başta olmak üzere Kırgız beyleri Kudayar Hana karşı hareket etmeye başlamışlardır. Neticesinde Margalan yakınlarında Kudayar Hanın askerleri mağlup edilip, Kudayar Hanın yönetimine son verilmiş ve yerine Malabeyi tahta oturtmuşlardır. Malabey kendinin tahta geçmesine yardım eden Kırgız beylerini; Alımbek'i ilk olarak Andican bölgesi yöneticisi, sonrasında ise baş vezir, Seyitbek Datkayı Hocent'e yönetici, Moldokasım'ı Noo Kalesine kale komutanı,

Alimbek ile ilişkisi iyi olan Margalan'ın eski beyi Kırgız-Kıpçak soyundan olan Ötömbay Beyi Taşkent yöneticisi olarak atamıştır (T. Kenensariev, 2009, s. 103). Alimbek Datka'nın siyasi hayatının sonraki dönemi 1860 yılında Rusya İmparatorluğu'nun Çüy bölgesini işgaline kadardır. O yıllarda Tokmok, Pişpek Hisarlarının Ruslar tarafından ele geçirildiğini haber alır almaz Mala Han, Alimbek Datka'yı Rus askerlerini durdurması için göndermişti. Alimbek "Anciyan Bölüğü" ile Narın üzerinden Çüy bölgesine yöneldi. Yolda Kırgız bölüğünü tamamlayarak asker sayısı 12.000'i buldu. Pişpek önünde Alimbek'in askerleri ile Taşkent'ten gelen Kanat Şaan'ın birliği ile karşılaştı. Alimbek ile Kanat Şaan'ın arasında başkomutanlık konusunda anlaşmazlık çıktı. Kırgızlar ve Kıpçaklar Alimbek Datka'yı destekleyip, Kanat Şaan'ın komutanlığını kabul etmemişlerdir. Neticesinde Uzun Ağaç, Kara Kestek, Kaskeden köylerindeki Rus askerleriyle yapılan mücadelede Alimbek'in askerleri savaşa katılmamış, Hokand ordusu çekilmek zorunda kalmıştır. Alimbek'in önderliğindeki 12 bine yakın Kırgız askeri savaşmak istememiştir. Bu davranışından dolayı Alimbek Datka suçlu bulunup, Mala Han tarafından ölüm cezasına çarptırılmıştır. Bu haber Alimbek Datka'ya ulaşınca, Alimbek Alay'dan Narın'a geçmiş Sarbagış boyunun beyleri Ümötaalı, Hacı, Adil, Törögeldi, sayakların boybeyi Osman'a sığındı (Kırgızlar, 2011, s. 156). Alimbek ile barışmak için Mala Han 40 kişilik bir heyet gönderdi. Hanın gönderdiği asker bölüklerini Alimbek yenilgiye uğratmıştır. Alimbek Datka'nın halk nezdindeki değerini Rus yönetimi de fark etmiş, onu kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. Çok geçmeden Mala Han ile Alimbek uzlaşmış, Alimbek'in talepleri yerine getirilmiş, baş vezirlik makamı tekrar iade edilmiştir (T. Ömürbekov, 2003, s. 288). Fakat Han ile Alimbek Datka'nın arasındaki fikir ayrılığı sonlanmamıştır. Aradan fazla bir zaman geçmeden Hadir, Alim Bey, Alımkul ve diğer Kırgızların vekilleri toplanıp 1862 yılı Mala Hanı öldürerek yerine Şahmurat'ı han ilan etmişlerdir.

Alimbek Datka hanlıkta baş vezir olarak görünse de, aslında Hanlığın yönetimini ele geçirmişti. Fakat Orda'daki Alimbek Datka'ya karşı direnişler sona ermemişti. 1862 yılında kandırılarak Orda'ya çağrılan Alimbek Datka öldürülmüştür. Gerçekliği net olmayan bazı malumatlar Alimbek'in öldürülmesi olayına Alımkul'un da katıldığı yönündedir. G. A. Kopakovskiy 1862 yılının 25 Haziranında Batı Sibiry genel valiliğine gönderdiği raporda; "Alimbek, kimliği belirsiz kişilerce öldürüldü." diye boşuna söylememiştir (B. Bootaeva, 1995, s. 62). Böylelikle hanlıktaki yüksek otoriteli yöneticilerden biri olan Alimbek Datka'nın hayatı trajedik bir biçimde sonlanmıştır. Onun geride bıraktıklarını eşi Kurmancan Datka ve evlatları devam ettirip, hanlıktaki görevlerini sürdürmüşlerdir.

II. Rusya İmparatorluğu Devrinde Kırgızlar Kırgızistan'ın Rus Hakimiyetine Girişi

Kırgızistan'ın Rusya İmparatorluğu hâkimiyetine girişi hakkında XIX. asrın ikinci yarısından günümüze kadarki araştırmalarda birden fazla terim kullanılmıştır. Devrim öncesi araştırmalarda “işgal etme”, “hakimiyet kurma” terimleri kullanılmıştır. Aynı zamanda Sovyet dönemindeki 1920-1930 yılları arasındaki araştırmalarda ise “hâkimiyet kurma”, “mutlak felaket”, “yarı felaket”, 1950-1980 yıllarında ise “müttefiklik”, “kendi isteğiyle himayesine girme” terimleri kullanılmıştır. 1960'lı yılların başında Sovyet- totaliter sisteminin ideolojistleri “kendi isteğiyle himayesine girme” terimini dayatmışlardır. 1960-80'li yıllarında bilimsel eserlerin tamamında bu terim kullanılmıştır. Aynı zamanda 1980 yıllarının sonundan başlayarak araştırmacılar “vatandaşlığını tanıma”, “vatandaşlığına girme”, “himayesine girme”, “birleşme”, “hâkimiyet kurma” biçimindeki terimleri kullanmaya başlamışlardır. Günümüzde araştırmacılar “kendi rızasıyla himayesine girme” şeklindeki kullanımın, tarihi gerçekliği yansıtmayan, Sovyet ideolojisinin tarih bilimine bıraktığı ters bir tesir olarak ele almakta, “hâkimiyet kurma”, “topraklarına katma”, terimlerinin gerçek olayı yansıttığı konusunda hemfikirlerdir.

Kırgızistan topraklarının Rusya İmparatorluğuna katılması uzun bir süreç olduğundan, bu konuyu bölümlere ayırarak ele almak gerekmektedir. Kırgızistan'ın kuzey bölgelerinde hakimiyet kurma cereyanı 13 yılda (1855-1868) gerçekleşmiştir. Bu 13 yılı da 3 alt başlıkta ele alabiliriz: 1855-1857 yılları, 1858-1863 yılları ve 1864-1868 yılları şeklindedir (T. Kenensariyev, 2009,s.352,355).

Kuzeydeki Kırgız boylarının Rus hâkimiyetine girmesine birden fazla tarihi olay sebep olmuştur. Kırgızistan'ın kuzey bölgesinde 19. asrın 40-50. yıllarında iç ve dış siyasi durum zorlaşmaya başlamıştı. 1842- 1844'te Hokand Hanlığındaki taht mücadeleleri Kırgızların siyasi gücünü azaltmış, Hokandlılara baş eğmek istemeyen Kırgız boyları 1842 yılı Karakol, Barskon'daki Hokand Kalelerini yıkmışlardır (Svedeniya o dikakamennihkirgizia, 1851, c. 141).

Aynı vakitlerde kuzey Kırgız boyları arasında anlaşmazlık güçlenmişti. Özellikle 1854-1855 yılları Bugu, Sarbağış boylarının arasındaki savaş trajedik bir şekilde sonuçlanmıştır. Köyler yağmalanmış, günahsız insanlar yaşamlarını yitirmiş, Sarbağışların Beyi Ormon Han yaşamını yitirmiştir. Bu konu hakkında Issık Göle gelen Rus seyahatçi P. P. Semenov; “Biz... Karakırgızların ünlü beyi Ormon 1854 yılında vefat ettiği savaş alanından geçtik...Savaşa iki taraftan 6000'e yakın atlı katılmıştı. Olay ta 1854'te olmuştu...” der. (Semenov P.P., 1946, s. 280).

Kırgız boy beylerini Rusya'ya başvurmaya iten diğer bir olay ise, Kenesarı Kasımov'un 1845-1847 yıllarındaki Çüy Kırgızlarına karşı seferi olmuştur. (B.

Soltonoev,1993, s. 4-14). Yukarıdaki iç ve dış zor tarihi olaylardan sonra kuzeydeki Kırgız boyları “Rus vatandaşlığına geçme/himayesine girme” taleplerini ileten bir mektup yazarak, elçi göndermeye mecbur kalmışlardır.

Rusya himayesine geçme girişimi Issık Göllü Kırgızların Bugu boyuyla başlamıştı. 10 Haziran 1854’te Bugu beylerinin adına Omsk’a gönderilen Koyçubek Şeralı oğlunun heyeti şehre 26 Eylülde ulaştı. (İstoriya Kirgizskoy SSR..., 1986, C. 2, s.65). 17 Ocak 1855’te Batı Sibiryaya genel valisi G. H. Gasford başkanlığında, ünlü Kazak sultanları, bunların içinde Kazak halkının ünlü aydını, genç subay Ç. Ç. Valihanov’un katılımıyla 10.000 çadırılık Buguların adına Bey Koyçubek Şeralı Oğlu ant içmiştir. Demek ki 17 Ocak 1855’te Issık Göllü Kırgızları Rus İmparatorluğuna barış yoluyla katıldığı görülür.

Çüy ve Tanrı Dağlı Kırgızların üzerinde hâkimiyet kurulması, 60’lı yılların başında Rus imparatorluğu tarafından planlı olarak hayata geçirilmeye başlamıştır. Genel karargâh komutanıyla Ala-Too bölgesinin yöneticisi G. A. Kolpakovskiy 1860 yılının Ağustos ve Eylül aylarında Tokmok, Pişpek Kalelerini yıkmaya girişmişlerdir. Tarihi kaynaklara baktığımızda, 27 Ağustos günü Tokmok Kalesinin yıkılması emri verilmiştir. (Ruskiy Türkistan. // Sbornik, 1872, s. 27-29). 5 günlük kuşatmanın neticesinde, 4 Eylül günü Pişpek teslim oldu. Atabek, Alişer Datka ve beraberindeki 1627 kişi tutsak oldu. Tutsakların içinde 84 tüccar, hizmetçiler ile 63 kadın ve 38 çocuk vardı (Ruskiy Türkistan. // Sbornik, 1872, s. 30-33). 5 Eylül 1860’ta ise Pişpek Kalesinin yıkımı başladı. 7 gün boyunca burada 600 kişi durmadan çalıştı, 217 dinamit kullanıldı (T. Kenensariiev,2009, s. 124). Neticede1862 yılı Eylül-Ekim aylarında Rus yönetimine Baytik gibi Kırgız beylerinin desteğiyle Rus askerlerinin ilerleyişi maksadına ulaşmış, Çüy bölgesinin büyük bir bölümü Rusya hâkimiyetine girmiştir.

Tanrı Dağları bölgesinde hâkimiyet kurmak için Rus keşif bölüğü Narın, Kurtka, Toguz Toro, At Başı’na gönderilmişti. Örneğin, 1863 yılı N. İ. Protsenkounun emri altındaki Rus bölüğü Tanrı Dağları bölgesine gönderilmiştir (B. Djangerçinov, 1966, s. 208). Fakat Rusya’ya katılmak istemeyen boylar da vardı. Örneğin, Cantayın yönetimindeki Tınay boyu Rus yönetimi altına girmeye razı olsa, Ümöötalı Ormon oğlu buna karşıydı. Bişkek Kalesi beyi Rahmatulla’ya zıtlaşan Baytik Kanay Oğlu Rus yönetimine yaklaşıırken, Cangaraç Rus hâkimiyetine karşı çıkmıştır. Durum böyle olsa da 1862’de Tokmok, Pişpekte; 1863’te Kurtka Kalesi ele geçirilmiş, Narındaki askerler Rus hâkimiyetini tanımıştı. 1864 yılı 5 Haziranında Albay M. G. Çernyayev’in müfrezesi (2500 asker) Oluya Ata’yı almış, müfrezenin bir kısmı Talas üzerinden geçerek Çatkalı ele geçirmişlerdi. Cumgal, Susamır, KetmenTöbö, Narın’ı yurt edinen Sayak boyu ve kolları Rus hâkimiyetine 1865’te geçmiştir. 1867’de Ümöötalı’da Rus hâkimiyetini tanıdıktan sonra, Kuzey Kırgızistan tamamen Rusya İmparatorluğunun hâkimiyetine girmiş, Yedi Su bölgesine bağlı Tokmok ilçesi oluşturulmuştur. Fakat, Hokand etkisinden kur-

tulmasıyla ondan da güçlü olan Rus sömürsünün çengelinde kalacağını anlayan bazı boylar Sarıbagış, Sayak kolları gibi, Rus askerlerinin Narın'a gelmesini bahane ederek ayaklanma çıkarmış, sadece bununla kalmayıp Ümööotalı Ormon oğlu, Osmon Taylak oğlu'nun askerleri ile Balıkçı'dan Narın'a gelmekte olan katil Zubarev'in müfrezesine 19 Temmuz 1863'te İki Çat denen yerde saldırdıkları da bilinmektedir (T. Kenensariiev, 2009,s. 155).

Tanrı Dağlarındaki Rus ilerlemesinin yarattığı etki Çerik boyu ve kollarını da Rus hakimiyetine baş eğmeye mecbur bırakmıştır. 5000 çadırlı Çeriklerin adına Turdumamat Toymat Oğlu, Karımşak Saza Oğlu 1862 yılında G. A. Kolpakovskiy'e "çaresiz arz" ile başvurmuşlardır (T. Kenensariiev, 2009,s.168).1863'te Omsk şehrinde askerlerin adına Omuke, Kataşbek, Acıbay Beyler Rus hâkimiyetini kabul etiklerine dair ant içmişlerdir (T. Kenensariiev, 2009, s.179). Sovyetler dönemindeki araştırmalarda 13 Ekim 1863 Çüjde ve Tanrı Dağlarında yaşayan Kırgızların Rus hakimiyetine girişi olarak kabul edilmiştir.

Haziran 1867'de Poltarskiy idaresindeki müfrezeye Tenin Dağına gelmiştir. Duruma bağlı olarak N. A. Severtsov ile buluşan Ümööotalı Rus hakimiyetine girme isteğini bildirmiştir. 1868 yılındaysa Toguz Toro bölgesindeki idari işleri organize eden G. S. Zagryajskiy'in müfrezesine Osmon Taylakov saldırmıştır (T. Kenensariiev, 2009, s 178). Çok geçmeden Osmon yakalanmış, 10-15 adamı ile birlikte Kaşgar hapisanesine atılmıştır. Tiyan Şan bölgesinde Rus hâkimiyetini bir şekilde yerleştirmek için orada Narın Karakolunun kurulması planlaştırılmış, 1869 yılında Ak Suu Karakolu uygun bulunmayıp, Issık Göl bölgesinde Karakol adlı karakolu kurulmuştur. Çüjde-Tokmok, Issık Gölde-Karakol, Tiyan Şanda-Narın karakolları yeni Rus yönetiminin dayanak noktaları olup, Kırgızistan'ın kuzeyinde Kolonyal sistemin yerleşmesine imkân sağlamıştır. 1863-1868 yılları arasında Rus yönetiminin üstünlüğünü tam olarak kabullendiği söylenebilir.

1863-68 yılları gerçekleşen siyasi olaylar 1855-63 yıllarından farklı olarak, Kırgız topraklarının kuzeydeki bölgelerinde aslında Rus hâkimiyetinin ancak yerleştiğinin, bununla birlikte Rusya'nın Kırgızistan'ı topraklarına katışının ilk etabının bitişini doğrulamaktadır. Yani kuzeydeki Kırgızların Rus hâkimiyetine girişi 1863 yılı değil, 1863-68 yılları arasındadır.

Güney Kırgızistan'ın Rus Hâkimiyetine Girişi

Kırgızistan'ın kuzey tarafına göre güneydeki bölgelerinin hakimiyet altına alınması zorluğu ve kanlı olmasıyla farklıdır. Güney Kırgızistan'ın Rusya hakimiyetine girişi 1873-76 yıllarındaki Polot Hanın idaresi altındaki halkın isyanı ve 1876 General M. D. Skobelev'in "Alay ilmi-askeri hamlesi" gibi büyük olaylarla yakından alakalı olarak gelişmiştir.

Fergana taşrasında 19. asrın 70. yılları Hokand'da Rus iktidarına karşı

ayaklanmalar başlamıştı. 1873-76 yılları arasında gerçekleşen ayaklanma tarihte “Halk Ayaklanması”, Hokand isyanı”, “Polot Hanın isyanı” gibi isimlerle anılır. Adı geçen ayaklanmayı, 1873 yılının yazından 1874 yılının güzüne kadar ve 1875 yılının yazından 1876 yılının sonuna kadar olmak üzere iki büyük döneme ayırabiliriz. 25 Aralık 1875’ten 5 Ocak 1876’ya kadar gerçekleşen İki Su arasında vukuu bulan kanlı ayaklanma Fergana bölgesi ve Kırgızistan’ın güneyinin Rusya’ya bağlanmasındaki en üzücü olaylardan birisidir. K. P. Kaufman ve M. D. Skobelev’in asıl maksadı İki Su arasında yerleşmiş olan göçebelere kışlaklara göçerken saldırmaktı. 26 Aralık 1875’te başlayan ilerleyişte İki Su arasındaki Balıkçı, Sarmak, Koco Abad, Paytok, Mir Abad, Canabad, Maygır, Bürgöndü, Botokara, Massı ve diğer Kırgız, Kıpçak ve Özbek yerleşimcilerinin köylerini ve kasabaları tamamen yerle bir etmiştir (Kırgızlar, 2011, s.262).

İki Su arasındaki kanlı ilerleyişini 5 Ocak’ta sonlandıran Rus askerleri, 8-10 Ocak’ta Ancıyan’ı ele geçirmişlerdir. Bazı kaynaklara göre Ancıyan şehri alınırken 20 bin insan öldürülmüştür. Çoğunluğu şehir sakinleri ve uzak kasabalardan şehre sığınmış vatandaşlardı. Asake’nin 18 Ocak’ta ele geçirilmesinden sonra ayaklanmacıların Rus işgal güçlerine karşı direnişleri sonlandı (T. Kenensariyev, 2009, s. 299). Polot hanın askerlerine karşı mücadeleyi M. D. Skobelev idare etmiş, A. N. Meller-Zakomelskiy’in askerlerin ilerleyişi devam etmiştir. Rus silah gücüne karşı duramayacağını anlayan Abdırâhman Aptabacı da M. D. Skobelev’e 24 Ocakta baş eğmiştir. Polot Han Büyük Alay bölgesine kaçmaya mecbur kalmıştır. Hokand Devletini yenen adam olarak tarihe geçmek isteyen M. D. Skobelev Hokand’ı herkesten önce ele geçirmeye çalışıyordu. Sonuç olarak, Hokand Ordası 1876 yılının 8 şubatında M. D. Skobelev tarafından kalıcı olarak işgal edildi. II. Aleksandr’ın 19 Şubat 1876’ daki emriyle Hokand Hanlığı dağıtılıp, Fergana bölgesel yönetimi oluşturuldu. Aynı gün tutsak edilen İskak Polot Han K. P. Kaufman’ın emriyle 1 Martta Margalan’ın büyük pazarında darağacına asıldı.

Alay Bölgesindeki Kırgızların Rusya Hâkimiyetine Giriş

Hokand Hanlığı dağılırken Güney Kırgızistan’ın dağlık bölgeleri, Alay ve diğer vadileri Rusya egemenliğine daha girmemişti. M. D. Skobelev baş eğmeyen Kırgızları bertaraf etmek için özel olarak “Alay ilmi-askeri araştırma gezisi” düzenlemiştir. Alaylı Kırgızların Rus yönetimine karşı mücadelesine Alimbek Datka ve Kurmancan Datka’nın evlatları Abdillabek, Batırbek, Mamıtbek ve Asanbek önderlik ediyorlardı. Rusya’ya baş eğmek istemeyen Kurmancan Datka 1876 yılı Haziran ayının hemen başında köyüyle beraber Kaşgar bölgesine göç etmişti. Oradan Alay’a “Alay araştırma gezisinin” en hararetli zamanlarında geri gelmiştir. 29 Temmuzda Rus askerleri Kurmancan Datkayı hasta halde olan M. D. Skobelev’in karargahına götürdüler. Onun Alay nezdindeki değerini anlayan Fer-

gana'nın 1. askeri Valisi General M. D. Skobelev saygı ve hürmetle karşılaşmıştır. Kurmancan Datka Rus yöneticileriyle ilişki kurmada akıllığını ve mantıklılığını göstermiştir. Görüşmelerin sonucunda General Kurmancan Datka'nın mantıklılığını ve aklını överek ona "Alay kraliçesi" demiştir. Bu çaresiz durumda Kurmancan Datka Rus yöneticilerine baş eğdiğini bildirmiş, evlatlarını da Rus himayesine almasına yardım etmeye mecbur kaldı. Böylelikle Güney Kırgızista'nın Rus hakimiyetine girişi de tamamlanmış oluyordu. İmparatorluk yönetiminin net olmayan malumatlarına göre 17380 çadırılık Alaylı Kırgızlar (Adıgine-3145 çadır, İçkililer-1225 çadır, Monguş-13010 çadır) Rus vatandaşlığına alınmıştır. Bunlardan Gülçö, Ak Buura, Nookat nahiyeleri oluşturulup, Oş ilçesinin temeli atılmıştır. (Üsönbaev K., Alay Kanışasılimiy köz karaşmenen, KırgızstanTarihi, 1991, 26 Temmuz).

2-Geleneksel Kırgız Toplumunun Sosyal Yapısı

Tarihi kaynakların verdiği bilgilere göre XIX. yy'ın sonu XX. yy'ın başında Kırgız toplumunun birkaç sosyal katmandan oluşmakta, bunlar toplum içerisindeki statüleri, ekonomik durumu, mal varlığına göre ayrılmışlardı. Sosyal katmanlara bölünmenin temel kriterleri, göçebe olarak yaşayan Kırgızların ekonomik durumu, mansıplığı, itibarı, şeceresi, üretimsel yapısı, hayvan sayısı v.b. başlıca faktörler olmuştur. Kırgız halkı "soylular (beyler)" ve "sıradan halk" olmak üzere iki büyük katmana bölünmekteydi. Kırgızların sosyal yapısını inceleyen Kırgız tarihçisi Belek Soltonoev Kırgızların; zengin, bey, han, çiftçi, işçi, fakir, köle ve hâkim şeklinde isimlendirildiğini belirtir. (B. Soltonoev, 1993, s. 176).

Geleneksel Kırgız toplumundaki en üst katmanını zenginler oluşturmaktaydı, zenginlerin kendi aralarında bölünmesi aşağıdaki gibidir:

Büyük zenginler (Mirzalar); Bunlar sülaleden zengin olup "mayasından zengin" veya "kordoluu zengin" diye adlandırmışlardır. Bu derece zengin olanların içerisinde, zengin olması hasebiyle kendisini halktan ayrı görmeyen ve toplumsal hayatta aktif ve itibar sahibi olanlara "kordoluu zenginler" demişlerdir. (B. Soltonoev, 1993, s.183) M. F. Gavrilov ise "tohumdan zengin" soyu zengin olup "kordoluu zengin" namına sahip olduklarını belirtmektedir (M.F. Gavrilov,1927, s. 196). Yani mayasından veya kordoluu zengin, soyu zengin olan, zenginliği nesilden nesile süregelen, mirasyedi zenginlerdir. Bu zenginleri baba tarafından akrabaları da zengindir.

Cimri zenginler; Kardeşlerine, akrabalarına, komşularına yardım etmeyen, bunların ihtiyaçlarını sormayan, malını kullanmayan cimri zenginlerdir. (M.F. Gavrilov,1927, s. 184).

Kötü niyetli zenginler; "Belalı zenginler"; kendi malını kesip yemez, ölen hayvanın etini yer. İyi giyinip, iyi yemeyi sevmez. Konuk gelse kaçır, saklanır

(M.F. Gavrilov, 1927, s 184). Bu kategorideki zenginler mal-mülk tarafından güçlü olmakla birlikte hayırseverliği olmayan, açgözlü insanlardır.

Bencil ve duyarsız zengin; yaz-kış yalnız yaşar, yalnız iş yapar. Yanına komşu istemez (B. Soltonev, 1993, s, 184).

Soylu katmanlarının ikinci bölümünde Beyler bulunmaktadır. Bey statüsünün Kırgız toplumundaki gelişimini ele aldığımızda, her dönemde toplumun sosyal yapısındaki hiyerarşisinde türlü mansıplık, statüsel durumları içine alır. O kendisine baş eğen boy veya boylar üzerindeki sınırsız iktidara sahip olmakla beraber, adaleti sağlama vazifesini de yerine getirebilecek niteliklere sahip olmalıdır. Örneğin, 18. asrın ikinci yarısında, 19. asrın birinci çeyreğinde Rus kaynaklarında Kırgız toplumunun sosyal yapısındaki önemli katmanlardan birini beylerin oluşturduğu belirtilmektedir. Kırgızlar hakkında tarihi-etnografik bilgi veren yazarlardan biri İ. G. Andreev, Kırgızların sosyal yapısını incelemiştir: “Kırgızlarda han, sultan yoktur, Atake adlı beyi var, savaşa 50.000 asker toplayabilir”, diye belirtir (İ. G. Andreev, 1998, s. 52,55). Aynı zamanda, Rus diplomat E. F. Timkovskiy 1820-1821 yıllarında Rusya’da Pekin’e yaptığı misyonerlik gezisinde Kırgızların yaşantısını araştırmaya çaba sarfedip: “Onların yurdu Andican ile Kaşgar’ın arasında bulunmaktadır. Onlar kendi yöneticilerine bey derler. Beyler 10-20 bazıları 20-30 arası boyu bulunan, halk arasında itibarlı kişilerdir” şeklinde yazmıştır. (E. Timkovskiy, 1824, s. 255). Yani “Beyler” Kırgız toplumundaki sosyal katmanlardan biri olarak 18. asra kadar yaşayagelmiştir.

20. asrın 40lı yıllarından başlayarak beylerin sosyal yapısı değişerek, onlar sadece hakimlik görevini yerine getirmeye başlamışlar ve yöneticilik vasıfları kalmamıştır. Onların sosyal yapıdaki bu görevi İmparatorluk yönetimi zamanında ve sonrasında sağlamlaşıp, örfi ve şeri hukuk temelinde verilen sadece hakimlik yapma hakkına sahiptiler. Manapların (varlıklı kimselerin) siyasi arenaya gelmesiyle birlikte beylik statüsünün gücü azalmış, beyler hakimlik görevini yerine getirmeye başlamışlardır.

Kırgız toplumunun diğer bir katmanını Manaplar (varlıklı kimseler) oluşturmaktaydı. Bunlar 18. asrın sonu 19 asrın başlarından itibaren kuzeydeki Kırgızların sosyal yapısında yeni bir katman olarak ortaya çıkmıştır. Kırgız toplumunun soylu sınıfından olan manaplarda kendi aralarında katmanlara ayrılmıştır. M. F. Gavrilov da, “Manaplar sosyal olarak kendi aralarında üç katmandan: Zincirli Manap, Yarı Manap, Çolak Manaplar olarak bölünüyordu. “Zincirli” sözü, Arapça زنجیر-“zincirden” kelimesinden türemiştir. Bu kategorideki manaplar kendi namını mirasçılara bırakabildiğinden böyle bir isme sahip olmuşlardır...” (M. F. Gavrilov 74, s. 212-213) diye yazmaktadır. Zincirli sözüyle manaplığın babadan oğula geçtiği belirtilmektedir. Çoğu zaman bu büyük manaplar arasındaki durumdu. “Yarı manaplar: yarı-Altay sözü “الاج” den gelmektedir” diye yazar M. F. Gavrilov. Bu kategorideki manaplar ünvanını miras olarak almamış ve sonrakile-

re de bırakamazlardı. Yarı Manap, Büyük Manapın yönetimi altında olup, o belli bir idari fonksiyonu yerine getirirdi (M. F. Gavrilov 74, S. 213-214).

Manapların üçüncü bir türü Çolak Manaplardır. Çolak Manap ünvanı, vücudunun bir uzvunda işlevsel bir bozukluk olan (aksak, kolu yok v.b) anlamında verilmiş, bu türdeki manapların becerileri gerçek manapinkine denk gelmemekteydi. “Şartlar gereği bu türdeki manapların toplumdaki rolü yükselmiş veya azalmıştır” (M. F. Gavrilov 74, s. 215). Manapların üstlendiği görevlerden biri de kendi ülkesini ve himayesindekileri korumaktı. Her bir büyük manapın kendine bağlı sürekli yanında bulunan “40 askeri” vardı. Bunlar sıradan halktan güçlü, kuvvetli, heybetli askerlerden seçilerek oluşturulan gruptur.

Kırgızların sosyal katmanlarının en kalabalığı “fakir halk” veya bir diğer adıyla fukaralar grubu oluşturuyordu. “Bukara” kelimesi Arapça olup, fakir anlamına gelmektedir. Fakirlere bazen “Karataman” kelimesi de kullanılmıştır. Sosyal farklılıklarına münasip fakirler sosyal açıdan en aşağı katmanda bulunuyorlardı. Kırgız tarihçisi Belek Soltonoev fakirler katmanını birkaç bölüme ayırmıştır; 1. Yoksul, 2. Kara kaşka fakir, 3. Hizmetçi veya işçi, 4. At bakıcısı, 5. Komşu, bağımlı, 6. Fukara, 7. Tahıl üreticisi, 8. Koyun çobanı (B. Soltonoev,1993, s.184,185). Belek Soltonoev’e göre fakirler bu şekilde sekize bölünmekteydi. 20’li yıllarda Kırgızların sosyal yapısını araştıran yazarlardan biri olan M. N. Gavrilov fakirler katmanını betimlerken genel olarak fukara terimini kullanmış, bu katmandakilerin yerinin, malının olmadığını sadece işçi olduklarını, bunların içine önceki hizmetçiler, at bakıcıları, koyun ve büyük baş çobanları, Baykuşlar (zavallılar), Cakırlar (yoksullar), Toporlor (zayıflar), Tomayaklar (fakirler) girmektedir diye belirtir (M. F. Gavrilov, 1927, s. 195-196).

Fakirlerin arasındaki katmanlardan biri de Aylakçılardı. Bunların malı ve sürüsü olmadığı için sürekli olarak aynı yerde ikamet etmekteydiler. Fakirlerin diğer bir türü “malay (hizmetçi)”, “çalçı (işçi)” diye adlandırılmaktaydı. Bunlar da beylerin, zengin manapların (varlıklı kimselerin) otlak ve sularını koruyup, ev hizmetçisinin görevlerini yapıyorlardı. Kendilerinin çalıştığı bu ağır işlere karşılık karınlarını doyuracak kadar az yemek ve zenginlerin eski giysilerini alıyorlardı. Malaylar (hizmetçiler), bunlar zengin manaplarla birlikte göçerek, yaşama işçi olarak çalışıyorlardı. Hizmetçilerin en önemli kısmını Büyük baş ve küçük baş çobanları ile at bakıcıları oluşturmaktaydı. Süreli işçiler altı ay süresince mal bakması karşılığında beş tane bir yaşında kuzu alıyordu, öylece zengin manapların yemeğinden yiyip, eski giysilerini giyerek günlük yaşıyorlardı.

Fakirler katmanının sonraki grubunu Cınalaç-Ortok (parasız/ pulsuz ortak) diye adlandırılmaktaydı. Bunlar toprağı olup bunu işleyemeyen zenginden çiftçilik yapmak için ekin, tohum dahi almadan hayvan olarak onun toprağını işlemekteydiler. Toprağı sürüp, sulayıp, hasat zamanı geldiğinde Cınalaç-Ortok, hasadın yarısını kendisine alarak kalanını toprak sahibine veriyordu. Buna benzer fonksi-

yonu yerine getiren fakir kimseye Güneyde çayırker (ırgat) diye adlandırıyorlardı. Belirtilmesi gereken bir durum Kırgızistan'ın güneyinde çayırkerler (ırgatlar) ile mardikerler (gündelikçiler) diye adlandırılan yeni katmanlar çoğalmaya başlamıştı. Aslında Kırgızların geleneksel toplumsal hiyerarşik yapısı 20. asrın başındaki Patriarhal-boy yapısında olup toplumsal ilişkilerin düzeyine göre ayarlanmıştı.

Kaynakça

- ALIMBAEV, J., (2015), Kokon handığı jana Hüzüp miñbaşı, Bişkek.
- ANDREEV, İ.G., (1998), *Opisanie sredney ordı kirgiz-kaysakov*, Almatı., s.279.
- BABADJANOV, B.M., (2010), Kokandskaya hanstvo: vlast , politika, relegiya, *Tokio*, Taşkent.
- BALİHANOV, Ç., (1985), *Sobranie soç. B pyati tomah*, T.3. Alma-Ata, 1985.
- BEYSEMBİEV, T., (1987), «*Tarihi-Şahruhi*» kak istoričeskiy istoçnik, Alma-Ata.
- BOOTEVA, B., (1995), Kırgızı mejdu Kokandom, Kitaem i Possiiey, Bişkek.
- CAMGİRÇİNOV, B., (1959), *Kırgızların Rus Egemenliğine Girişi*, Moskova.
- FRUNZE, (1966), *Djamgerçinov B.* Oçerki političeskoj istorii Kirgizii, XIX v.
- FRUNZE, (1986), İstoriya Kirgizskoj SSP s drevneyşih vremen do naşih dney, 2 tom.
- GAVRİLOV, M.F., (1927), Klassoviy sostav “bukarı” gornoy Kirgizii, Sovremenniy aul Sredney Azii, Bıpusk 10., Taşkent.
- GAVRİLOV, M.F., (1927), Manap-*Sovremnniy aul v Sredney Azii*, Bıp.10, Taşkent.
- HALİVKİN, B., (1886) Kratkaya istoriya Kokandskogo hanstva, Kazan.
- JAMBERGERÇİNOV, B., (1959), *Jamgerçinov Prisoedinenie kirgizii k Possii*, M.
- KENENSARİEV, T., (2009), Kırgızstandın XIXk.50-70jıldarındağı sayasiy öñügüüsü, B.
- KONDRATEV, A.A., (1851), *Svedeniya o Dikokamennih kirgizah, dostavlenie ot general-gubernatora Zapadnoy Sibiri, Zapiska imper*, PGO. Kn.5, 1851, s.140– 153.
- OMURBEKOV, T.H., (2003), Omurbekov T.H. Uлуу insandardın Kırgızstandın tarihındağı rolu jana ordu (XIX kılımdın ortosu – XX kılımdın başı), Bişkek.
- SBORNİK, (1872), Puskiy Turkestan, izdanniy po povodu političeskoj vistavki, Bıp.III., Spb.

- SEMENOV, P.P., (1946), *Puteşestvie v Tyan -Şan v 1856-1857 gg.*-M.
- SOLTONOEV, B., (1993), Kızıl kırgız tarihi, Tom.1., Bişkek.
- T., (2011), Kırgızdar, 7., Bişkek.
- T., (2016), Kırgızstandın tarihi, Bayırkı mezgilden bugünkü küngö çeyin, 2., Bişkek.
- TİM KOVSKİY, E., (1824), *Puteşestvie v Kitay çerez Mongolixo v 1820 i 1821 godah*, Ç.1.- SPB., 1824.
- Turkestanskije vedomosti*, (1892), №6.
- XASANOV, A., (1997) *narodnie dvijeniya v Kirgizii v period Kokandskogo hanstva*, M.
- YSÖNBAEV, K., (1991), *Alay kanişası ilimiy köz karaş menen*, Kırgız Tuusu.